До батьківщини він повернувся надвечір. Поставив рушницю до комина згорілої хати, і ввесь час не могли позбутися руки відчуття звичної ваги рушниці. Сонце, знайоме сонце дитинства, зайшло за знайомий бугор. Серед тоскної тиші посвітилися нагорі зорі. Вітер повіяв з поля, як і раніше. Селянин, що був солдатом і став знову селянином, зітхнув. Весняний вечір повороту прийшов такий, яким його вимріяно було в траншеї.

Село лежало в хаосі. Взимку через нього пройшов фронт. Посередині уїлася в землю воєнна дорога. Село зруйнували набої і спалив вогонь. Увігнуті двори стояли, як чаші. В них життя людини починалося, стигло і приходило до краю. Людські ноги витоптали землю на подвір'ї. Покоління топталися, вибиваючи двір-чашу. Важко пахтіла весна. Опуклі обрії рожевіли од сонця. На небі, як човен, плив косяк гусей. Хмари билися над ним, штовхалися,— молоді телята. Пасма хмар летіли. Чорний, аж синій, летів, наче виламуючи з себе крила, крук. "Тим-бо й ба!" — сказав голосно селянин.

Він ловив руками ніч, що обступала, стріляв у мовчазний місяць і наче бачив, як падали з нього блискучі тріски. Місяць раптом заховався, і селянин заснув, йому здалося, що навкруги стріляє траншея. Над ним скреготав у повітрі набій. Десь позаду вибухнув. Селянин прокинувся на момент, дивуючи з того, що на селі є набої. Прийшов справжній сон. Вмостився зручніше, почуваючи, що сон цей наснить приємних речей. Справді. Серед дворища карячився новий та зелений плуг. Леміш і чересло дуже блищали. Граділь задерся вгору. Теліжка од плуга смішно стояла на двох нерівних колесах. Млосно було взятися за чепіги. Сліпуче сонце било в стіну хати. Сонячний степанчичок бігав по дверях. Крізь шибку вікна квітнув вогонь на поду печі. Подивився на сонце, що квітло, обпалюючи небо і одриваючись од блакитного тла. Сонце розірвалося на безкінецтво шматків. Надобрій зчорнів од землі — полетіла вгору. "Це — сон",— подумав. Відчував боротьбу двох снів: осяяної сонцем хати, крізь яку ввижалася похмура траншея. Сам же знав напевно, що спить на сільськім погорйджі. Мозок, як загнана, замучена, розірвана істота,

боровся з усіх сил, відновлюючи видіння хати. Траншея гриміла й перешкоджала, мозок видихував з себе уві сні цей гуркіт. Так легені видихають поступово наркотичну отруту. Мозок поєднав, нарешті, обидва сни. Над хатою повстала хмара. Вона сама була далеко ще, та її пальці вже з'явилися на небі. До них знизу добігали відгомони блискавок. Розчепірені пальці стислися в кулак. Замірився з бездонного неба на сонце, що висіло низько.

Ударив дощ. Сонце зникло, осяявши останніми проміннями тепло мозок. Снилася знову траншея. Селянин знав, що то тільки сон. Нелюдська втома пов'язала, поплутала м'язи. З цього сну, з траншейного, хотілося знову побачити інший сон. Хотілося заснути уві сні. Мозок знав твердо, що дійсність — це зруйноване подвір'я. Все інше — сон. Все інше — сон.

Відбувалася боротьба. Мозок охороняв спокій сном. Ішов дощ. Струмені дощу добиралися до тіла, краплі збігали з обличчя. Людині почало снитися, що її поранено. Що вона плаче. Рана зовсім не боліла, сльози були — подяка за рану. У сні людині без міри приємно, що її лише поранено. Навіть дощ — він був цілковита реальність — не міг розбудити людини. їй здавалося — з рани на спині тече собі, збігає холодна кров. Десь в глибині мозку жевріла свідомість, що це тільки сон, що реальність є погоридж. Та й сон такий був приємніший за сон про вибухи набоїв. Жевріла думка, що реальність є поворот з війни до батьківщини, погоридж.

Приснилася дружина. "Чоловіче мій",— сказала вона. Біля колодязя стала витягти води. На білу хату переломилася її тінь. Побачив себе на тому, що ховає нового плуга. Удвох з дружиною занесли плуг до льоху. Жабами й вогкою землею пахне льох. Сниться, що пояснює дружині — нащо ховає. Обіймає жінку, дихає її запахом. Підсвідомо снується думка про цей сон. Як сказать дружині, що реальність — це погоридж, плуг треба закопати вві сні (сон же відбувається раніш!), плуг можна буде, прокинувшися, знайти? Дружина довірливо притулилася всім тілом. Радість повороту. Із самої глибини розуму знялася пристрасна хвиля.

Селянин прокинувся весняним ранком на попелищі села. Прокинувся і зітхнув на повні груди.

Садки потрощено. Ледве починали зеленіти. Обламані віти, наче повикручувані руки й ноги, розкидано по подвір'ях. Хати стояли безверхі. Обгорілі стіни та купи глини смерділи великим чужим горем і сажею. Сонце піднеслося з хаосу обріїв. По дорозі розбрелись, загрузнувши, військові вози. Селянин пішов уздовж села. Був сам серед вулиць та дворів.

За селом його раптом наздогнав туман. Обступив, перенісши ніби до чужої сторони. Селянин зупинився. Перед ним — провалля траншеї. Одвічна моква. Скочив до середини і припав до бруствера. Одразу захотілося спати. Увесь час, борючись зі сном, спостерігав знайому картину. Пустельну, та безлюдну. Через силу одірвався од землі і пішов бродити полем, розшукуючи межі. Війна знищила все, що нагадувало про розподіл землі.

Він знайшов таки його поле. На схилі лощини упізнав ріг поля. Зегзиці траншей 1 бігли вздовж лощини. Скільки праці треба буде — вирівняти! Трупний сморід вибивався з-під землі. Родюча буде земля. Він узяв лопату, що стриміла неподалік. Лопата прийшлася до рук, як рушниця. Почав зарівнювати своє поле. Він рубав руки трупам, щоб не витикалися з землі. Одтягав набік тих, які лежали на поверхні. Знаходив зброю та амуніцію і складав на купу. • Сонце кілька разів сходило й заходило, він усе копав. Консерви їв за хліб. Вони вилазили з землі, як печериці,— м'ясні, овочеві, молошні.

Село стояло порожнє. Над ним дмухало безліч вітрів. Один мочив, другий сушив, інший холодив. Стихії приходили на зміну одна одній і руйнували рештки житла. Привчився думати узагальненими реченнями. Думав "ми" і уявляв безліч руїн і людську пустелю. Іноді здавалося, що люди ходять округ нього, хати стоять веселі та привабливі. Не міг цього побачити, хоч і хотілося сказати до когось слово. Нелюдська мука,

сповнила мозок. Свідомість і очі казали що поруч стоять лише руїни, та десь глибоко в підсвідомості не вірив ні очам, ні розумові.

Поле простяглося вже рівне серед безуму покручених траншей. Орав його плугом і засівав зерном. Хто тягне плуга — боявся глянути і йшов, натискаючи на чепіги, ішов борозною, дивлячись у землю. Плуг і зерно — знайшов ті, що наховав їх у сні. Летіло, як дріб, зерно. Як краплі важкі, розліталося з руки, І, майже на очах, почало проростати ї рости.

Навкруги селянина двигтіло поле. Розум казав, що то мчать, орючи й сіючи, машини. Глузд запевняв, що то машина перемагає землю. Свідомість говорила, що навкруги відроджується земля. Життьовий досвід переконував побачити. Та очі — сліпі, вуха — глухі, серце — непорушне. Кругом мусив бути безум траншей. І селянин його бачив, відчуваючи себе самотнім посеред велетенського кола обріїв.

Затужив на вітрі колос. В смороді недогнилих залишків війни шелестіло поле рівного колосу. Жертви війни простягали з-під землі рештки кісток. Селянин рубав кістки лопатою — вони замірялися на його землю. Щось вище за розум, владніше за свідомість керувало ним. Відчуття самотності та відчаю.

До жовтої ниви зайшов з косою. Кожний помах коси був жорстокий. Кожне перерубане стебло відгукувалося, як постріл. Косив довго, цілий вік. І не міг покласти всього поля. Воно ніби вставало попереду, зеленіло і жовтіло на очах. Підводилося позаду, як живе, і вростало стебельцями в землю. Селянин відчув старість. Почавши косити дитиною, він ніби пройшов ціле життя. Не міг докосити і заснув, упавши на гарячий сніп. Сонце безжально палило.

Приснилася траншея і війна. Під горою горів на сонці шматок жовтої ниви. Сонце було в хмарах, і лише над нивою прорвалася їхня запона. Селянин побачив його поле. З-за обрію скреготали машини. Як степовий дощ, сунули вони, здіймаючи перед собою пил. Люди з рушницями встали

перед нивою. Селянин побіг допомогти і одразу відчув, як важко у сні бігати. Машини перейшли смугу ниви. В обличчя селянинові гаряче пахтіла їхня спека. Він прокинувся на гарячій землі свого поля.

Нелюдський одчай і самотність. Рокованість і втома. Узяв косу і хотів перерізати нею горлянку. Коса згиналася і лоскотала. Горлянка щеміла, але життя не тікало крізь неї. Тоді косою спробував проколоти серце. Одежу прорізав легко. Та серця знайти не пощастило. Воно нишпорило в грудях і ховалося у всі кутки. Селянин устав на рівні ноги серед гарячого жовтого поля. Далеко закинув косу. Горлянка і серце боліли. Він оглянувся навкруги і захлинувся своєю самотністю. Був наче під водою, що глушила голос. Поважним кроком перейшов ниву. Усе життя його збіглося до цієї хвилини. Смерть здалася за найвищий щабель життя. Він зійшов із поля в траншею. Прив'язав мотуз, зробив петлю, поклав у неї голову і став осідати понад стіною, затягуючи .вузла на шиї. Життя помалу виходило з усього тіла.

Похололи руки, ноги. Відірвалися груди, і серце стислося востаннє. Голова загубила ніс, очі, вуха, язик. Помалу увесь великий мозок перетворився на крапку. В ній купчилася свідомість, усе таємне і все найважливіше. Крапка мусила розірватись. Тоді було б по всьому. Крапку охопив безум. Вона могла погодитися на знищення всього, крім неї самої. Вона знищила тіло, знищила почуття. Ллє тепер безумом вона запалила увесь мозок, і людина прокинулась напівзадушена.

Усе це був сон. Війна ще не скінчилася. Людина була ще на війні. Заснувши в траншеї, вона ледве не повісилася, зачепившися коміром шинелі за сучок на облямовці траншеї.

Наче вперше оглядаючи все навкруги, широко розплющив очі. Радість охопила його: він був ще на війні. Бринів по другий бік лощини обідраний, побитий набоями ліс. Тоскно хлюпало болото в траншеях. Сусіди куняли, виставивши рушниці.

Німе захоплення застигло на його обличчі. В цей момент йому просто в вічі прилетіла куля. Вона наче безліч років угвинчувалася в його мозок, і зрештою він перестав фіксувати все — і сни, і життя, падаючи помалу, як зібганий мішок землі, у рідке болото траншеї,

Одеса, 1927

1 Зегзиці траншей — Очевидно, мається на увазі "зигзаги" траншей.